

ELS PIRINEUS I L'ALBERA DE JERONI PAU (c. 1458-1497), ELS PIRINEUS I
L'ALBERA DE FRANCESC TARAFA (c. 1495-1556)*

DANIEL FERRER i ISERN

Universitat de Girona - ILCC

Una de les entrades lexicogràfiques més extenses del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* de Francesc Tarafa (c. 1495-1556), la dels “Pyrenai montes”, és l'únic indret del diccionari geogràfic d'aquest humanista on apareix pel seu nom la serra de l'Albera, dita així, ens diu, *cum niuosum sit*; és a dir, perquè està coberta de neu. L'enginy d'aquesta etimologia que relaciona l'Albera amb el color blanc llatí, *albus*, no era pas originària de Francesc Tarafa, que la va prendre de la glossa “Pyrenaei” del *De fluminibus et montibus Hispaniarum* de l'humanista quatrecentista Jeroni Pau (c. 1458-1497). Per elaborar-la, de fet, el canonge barceloní va fer poc més que traslladar mot a mot el text llatí de Pau: primerament va reelaborar, poc, el començament del capítol “De Hispaniae montibus” del *De rebus Hispaniae memorabilibus* de Lucio Marineo Sícul; tot seguit, va enllaçar amb la glossa “Pyrenaei” del diccionari geogràfic de Pau —és ací on s'esmenta l'Albera—; i, finalment, va afegir uns hexàmetres de les *Punica* de Sili Itàlic, a qui Tarafa considerava una *auctoritas* de pes, ja fos per reforçar una opinió, ja fos, simplement, per embellir i dignificar el discurs. Més tard, a la *Chrònica de Catalunya* escrita en vulgar, al final del capítol dedicat als Fenicis, l'humanista barceloní va afegir, traduïda a la llengua catalana, bona part de la glossa “Pyrenai montes” del seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. Les Alberes, però, no surten en aquest text català.

Els textos llatins i catalans de Francesc Tarafa, partint sobretot del text “Pyrenaei” de Jeroni Pau, van poder anar molt més enllà del que hi havien anat Giovanni Boccaccio, que només s'havia referit a l'etimologia, o Elio Antonio de Nebrija, que n'havia dit, simplement, que dividien les Gàl·lies de les Hispànies. Les Alberes no havien tingut cabuda ni en el diccionari geogràfic de l'italià ni en el del castellà, de manera que la fe de Tarafa en Jeroni Pau estava més que justificada. La situació i extensió dels Pirineus; les seves possibles

* La realització d'aquesta comunicació m'ha estat possible gràcies al projecte BFF2002-03390 (*Historiografía latina humanística en la Corona de Aragón: edición de textos, estudio de fuentes*), encapçalat per la professora Mariàngela Vilallonga i finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología, i gràcies a la *Beca de Postgrado para la Formación de Profesorado Universitario* (Referència AP2001-0981) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Actualment estic elaborant la Tesi Doctoral que durà per títol *Obres llatines de Francesc Tarafa*, sota la direcció de la professora Mariàngela Vilallonga. S'hi editaran amb traducció i estudi dues obres històriques, el *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* i la *Linea regum Hispaniarum*, i un diccionari geogràfic, el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. De temàtica semblant a aquest treball que presento ara, em dec absolutament a un article de la professora Vilallonga publicat fa ja més d'un decenni: VILALLONGA, M., «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556), dins *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux XVIe-XXe s. Actes du Colloque International organisé à Foix les 1-2-3 octobre 1993 par le Groupe d'histoire des Pyrénées et les Archives Départementales de l'Ariège*, 1993, pp. 267-285.

etimologies, relacionades amb la mitologia o amb les creences populars; regions, viles, promontoris i pobles, com Colliure, Elna, els perpinyanesos, Portvendres, Cervera, el Cap de Creus; «un alt cim, que, com que és cobert de neu, és anomenat *Albera*»; emporitans, ausetans, ilergets, surdaons, jacetans i càntabres; hexàmetres grandiloqüents de Sili Itàlic; i bous més alts que elefants, tot això ho trobarem en els diccionaris geogràfics de Jeroni Pau i de Francesc Tarafa.

En el context de les lletres llatines del segle XVI català, una de les obres més significatives des del punt de vista de la historiografia i, sobretot, de la geografia humanístiques va ser el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*¹ de Francesc Tarafa (c. 1495-1556)². Aquesta obra, que consta de mil set-cents trenta-nou entrades ordenades alfabèticament i de llargada molt desigual, era un vertader tresor d'informacions sobre tots els accidents geogràfics —rius, muntanyes i promontoris— i sobre tots els grups humans —províncies, regions, ciutats i pobles— de la península ibèrica, tant de la Hispània fundacional, plena tota ella de mitologia, com de la Hispània grecolatina, la Hispània medieval o l'estrictament contemporània del nostre autor. El de Tarafa era un magne

¹ Vid. MIRALLES, E. i TOLDRÀ, M., «La tradició manuscrita de l'obra de Francesc Tarafa: biblioteques de Barcelona», *Anuari de Filologia*, vol. XX (1997), secció C, núm. 8, pp. 43-78., esp. pp. 49, 62-64. La professora Mariàngela Vilallonga ha treballat molt a fons el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*: «La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins (Actes de les Jornades d'homenatge a Dolors Condom)*, XXXI (1991), pp. 99-109; «La geografia a Catalunya a l'època del Renaixement», *Estudi General* 13 (1993), pp. 51-60; «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)», dins *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux XVIe-XXe s. Actes du Colloque International organisé à Foix les 1-2-3 octobre 1993 par le Groupe d'histoire des Pyrénées et les Archives Départementales de l'Ariège*, 1993, pp. 267-285; i «Francesc Tarafa, una actitud quatrecentista al segle XVI», *Revista de Catalunya* 103, 1996, pp. 49-64; i fa pocs anys, amb un seu alumne, Daniel Ferrer, «La fundació de Girona en la historiografia humanística: l'exemple de Francesc Tarafa», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII (2001) [*I Congrés d'Història de Girona. Girona, dos mil anys d'història*], pp. 305-322. També Maria Josepa Arnall, en el treball «Toponímia hispànica en el diccionari geogràfic de Francesc Tarafa (Ms. 578 de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona)», *Societat d'onomàstica. Butlletí interior*, XXII, 1985, pp. 31-52. Darrerament me n'he ocupat en el treball «Els orígens mítics d'Hispània en el *De origine* (1553) de Francesc Tarafa: el Túbal d'Annio de Viterbo», dins VILALLONGA, M. i FERRER, D. (eds.), *Història i llegenda al Renaixement. Actes del IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga "Història i llegenda al Renaixement"* (Girona, 8-11 de juliol 2002), [en preparació]; a «Les obres llatines de Francesc Tarafa (c. 1495-1556) com a principi i font de la *Chrònica de Catalunya*», 13è Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona, 8-13 de setembre de 2003), [en premsa]; i a «La història i la geografia d'Alacant en l'obra de l'humanista Francesc Tarafa: l'antiga *Lucentum* i el *Tader* (Segura) de Jeroni Pau», X Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval [en premsa]. Al nostre Treball de Recerca també ens hem fixat en les obres llatines de Francesc Tarafa: *El De origine del Dictionarium: vint-i-cinc reis fundacionals en les obres llatines de Francesc Tarafa*, Girona, Universitat de Girona, 23 setembre 2003 [Treball de Recerca inèdit].

² Per a la biografia de Francesc Tarafa, vid. SANABRE, J., *El archivo de la catedral de Barcelona*, Barcelona, Impr. Pulcra, 1948, pp. 37-53; i MIRALLES, E. i TOLDRÀ, M., «La tradició manuscrita...», *op. cit.*, esp. 44-46. Maria Toldrà continua trobant noves dades de la vida de Tarafa; les més recents han estat publicades a *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, DURAN, E. (dir.), TOLDRÀ, M. (coord.), compilació a cura de Maria Toldrà, Eulàlia Miralles i Antoni Lluís Moll (vol. III: *Barcelona: Arxiu Capítular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Illustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia*

diccionari geogràfic que pretenia sobretot l'exhaustivitat, en la ubicació de cadascun dels accidents, en l'acumulació de dades històriques i, així mateix, en la transmissió de narracions mitològiques que servien per explicar el nom d'un riu o el naixement remot d'una ciutat. Unes breus paraules de la professora Mariàngela Vilallonga, una única pinzellada, aclariran molt més el que he escrit fins ara: «La geografia esdevé el motor del futur amb el descobriment de noves terres i al mateix temps constitueix el lligam amb els orígens de les velles terres. Però és una geografia més literària que científica, més erudita que tècnica, més retòrica que pràctica, amb finalitats estètiques».³ Per a la creació d'aquest *Dictionarium*, el canonge barceloní es nodrí en bona part del seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*⁴ i va confiar, sobretot, en dos altres autors que seguiria al peu de la lletra en moltíssims passatges: Jeroni Pau (c. 1458-1497),⁵ de qui incorporà la totalitat de les seves obres en prosa —el *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus*, el *Barcino*, l'*Excepta ex Itinerario Antonini Pii et Theodosii de Hispaniis*, el *De priscis Hispaniae episcopatus et eorum terminis* i l'*Excepta a prouinciali antiquo Ecclesiae Romanae de Episcopatus Hispaniae*—, i Lucio Marineo Sícul, que l'any 1530 havia vist editat el seu *Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*. Gràcies a les obres de Pau, que Tarafa llegia segurament a partir de l'incunable *R* (Roma, Eucharius Silber, 1491),⁶ el nostre humanista va poder imbuir-se del primer humanisme que Pau portà amb ell procedent d'Itàlia, i va poder elaborar un gran nombre d'entrades del seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, sobretot les que feien referència a rius, muntanyes i promontoris, que prenia del *De fluminibus*, i, també, elaborar-ne o simplement completar-ne moltes d'altres, a partir sobretot del *Barcino* i de l'*Itinerari d'Antoninus Pius*. La idea de *dictionarium*, segurament, provenia també del *libellus* geogràfic que Pau havia dedicat al cardenal Roderic de Borja, el futur Alexandre VI. El *De rebus Hispaniae memorabilibus* de Marineo, d'altra banda, aportava dades precioses tant de la història com de la geografia hispàniques. L'obra de Marineo, que seguia de prop i manifestament els orígens fundacionals

Catalana de belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Apèndix), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003.

³ VILALLONGA, M., «La geografia a Catalunya..., op. cit., p. 53.

⁴ Ho hem mostrat al Treball de Recerca *El De origine del Dictionarium: vint-i-cinc...*, op. cit. De totes les obres de Francesc Tarafa, només el *De origine* va veure la impremta, en tres ocasions: 1) *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, Antuerpiae, Ioannis Stelsii, 1553; 2) *Rerum Hispaniae memorabilium annales a Ioanne Vasaeo, brugensi, et Francisco Tarapha, barcinonensi, deducti*, Coloniae, Ludovicum Alectorium et heredes Iacobi Soteris, 1577; i 3) *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, dins SCHOTTUS, A. (ed.), *Hispaniae illustratae*, Francofurti, apud Claudium Marnium et haeredes Johannis Aubri, 1603-1608, vol. I (1603), pp. 518-569. L'any 1562 Alonso de Santacruz la traduï al castellà: TARAFÀ, F., *Chónica de España [...] traduzida de lengua latina en castellana* (trad. SANTACRUZ, A. de), Barcelona, Claudi Bornat, 1562.

⁵ Les obres de Pau van ser editades l'any 1986 per la professora Mariàngela Vilallonga, que l'any 1983 havia defensat la tesi doctoral *Vida i obra de Jeroni Pau* a la Universitat Autònoma de Barcelona: VILALLONGA, M., *Jeroni Pau. Obres*, Barcelona, Curial, 1986, 2 vols. Molts dels treballs de la professora Vilallonga han apuntat el fet que Tarafa utilitzà tota l'obra de Pau per a la creació de la seva, sobretot per al *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*.

⁶ A excepció del *Barcino*, que devia conèixer a través de l'incunable barceloní que l'any 1491 sortí de les premses de Pere Miquel. Vegeu VILALLONGA, M., *Jeroni Pau. Obres*, op. cit., vol. I, p. 121-122.

ideats per Giovanni Nanni,⁷ va ser molt utilitzada per Tarafa tant en el *De origine* com en el *Dictionarium*, per l'erudició que aportava i per la gran quantitat de dades. L'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*, a més, citava abundantment autoritats com Plini i Estrabó, entre moltes d'altres, la qual cosa permetia a Tarafa citar indirectament o bé recórrer a la font clàssica, com corresponia a un bon humanista com ell. Quedi clar, però, que les fonts preferides de Tarafa són les humanístiques; humanistes de prestigi com Giovanni Nanni, Jeroni Pau i Lucio Marineo.

Per elaborar la glossa dels Pirineus, els “Pyrenei montes”, una de les més extenses i més completes del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, Francesc Tarafa va prendre precisament les notícies transmeses pel *De fluminibus et montibus Hispaniarum* de Jeroni Pau. Tant per aquest cas concret com per entendre ben senzillament la manera com Tarafa va utilitzar el *libellus* de Pau, escoltarem de nou l'explicació de Mariàngela Vilallonga en un treball escrit en francès sobre, precisament, *Les pays pyreneens dans le Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)*;⁸ deia així: «Avec le *De fluminibus et montibus Hispaniarum*, Pau s'imposait aux historiens péninsulaires de son temps et introduisait la géographie comme genre littéraire dans la littérature latine hispanique, de la même façon que les humanistes italiens l'avaient fait. Le petit livre géographique de Pau a été imprimé en 1491 à Rome. Pau y décrit les fleuves et les montagnes d'Espagne, en s'inspirant des traités géographiques des auteurs latins. On doit se référer spécialement au *De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus maris* de Giovanni Boccaccio. A son tour, Tarafa élargit le contenu du traité de Pau, en utilisant bien sûr et presque mot à mot les descriptions de Pau».

A la glossa “Pyrenei”, és cert, Tarafa «élargit le contenu du traité de Pau» tant a l'inici com al final. Pel que fa al començament d'aquest text, Tarafa devia considerar que el seu predecessor i guia l'havia començat massa bruscament, de manera que va recórrer al *De rebus Hispaniae memorabilibus* de Lucio Marineo Sícul per emmarcar, per situar geogràficament, els “Pyrenei montes”. Aquest humanista, de procedència italiana i afincat a l'Espanya de la primera meitat del segle XVI, havia començat el capítol “De Hispaniae montibus”

⁷ L'humanista Giovanni Nanni, dit també Annio de Viterbo, havia publicat la seva obra més important, les *Antiquitates*, a la Roma de finals del segle XV: ANNIUS, I., *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Romae, Eucharius Silber, 1498. Hom pot consultar una biografia més completa de Giovanni Nanni (Annio de Viterbo) i una síntesi de la seva producció historiogràfica a la tesi doctoral de JOHN, R. T., *Fictive ancient history and national consciousness in early modern Europe: the influence of Annio of Viterbo's «Antiquitates»*, Ph. D., Londres, University of London, Warburg Institute, 1994; especialment al capítol 1, “An Introduction to Annio of Viterbo and the *Antiquitates*”, pp. 10-29. Vegeu també EDWARDS, O., *Orígenes de la historia: El Beroso y otros antiguos autores de la colección Juan Nanni*, Santiago de Chile, Imp. y Lit. Stanley, 1900. D'edició més recent, és interessant el treball de CABALLERO, J. A., «Annio de Viterbo y la historiografía española del XVI», dins NIETO IBÁÑEZ, J. M. (ed.), *Humanismo y Tradición Clásica en España y América*, León, Universidad de León, 2002, pp. 101-120. En el nostre Treball de Recerca, *El De origine del Dictionarium: vint-i-cinc reis fundacionals...*, op. cit., hem estudiat com Francesc Tarafa va seguir i utilitzar les *Antiquitates* de Giovanni Nanni.

⁸ Op. cit., pp. 268-269.

precisament amb els Pirineus, i és d'ací on Tarafa prengué, reelaborant-les, les paraules de l'humanista italià:⁹

Nunc de montibus Hispaniae scripturus, a Pyrennaeo principium sumam. Hic enim et altitudine, et longitudine longe alios excellit, nam ut ante Diodori Siculi testimonio demonstrauius, a mari, quod ad meridiem iacet, usque ad Oceanum ferme ad Arctos situm Galliam diuidens ab Iberia, per Celtiberiam quoque stadiis tribus milibus protenditur. Qui, ut Pomponius scribit, in Britannicum procurrit Oceanum. Quantum autem sit metallis diues, et arborum fructibus caeterisque rebus fertilis, satis in principio diximus. Unde autem Pyrennaeus nomen acceperit Diodori Siculi auctoritate plane demonstrauius.

Al diccionari geogràfic de Tarafa, la glossa dedicada als Pirineus és la que fa 1213 de 1739, i cal cercar-la entre la població de “Pintum” i el “Pisorga flumen”, el Pisuerga. El text llatí de Tarafa diu el següent:¹⁰

PYRENEI. [1] Pyrenei montes sunt perpetui qui adhuc prisco gaudent nomine, quibus ab Interiori mari ad ipsum Ibericum pelagus protentis quorum. Ut Strabo inquit, latus horum ad Hispaniam uergens uarias habet arbores, alterum uero Galliam spectans nudum est penitus. Hic enim et altitudine et longitudine longe alios excellit. Hispania a Gallia separatur. [2] Ut plures tradunt, hi montes nuncupati quod fulminibus crebrius feriantur, uel a Pyrene, Bebrycia uirgine ab Hercule Lybico ibi stupro cognita, quod uidetur sequutus Silius tertio *Puniorum* his uersibus:

“Pyrene celsa nimbose uerticis arce
Diuisos Celtis late spectabat Iberos
Atque aeterna tenet magnis diuortia terris.

⁹ A falta encara de l'edició de la Tesi Doctoral que en féu Luciano Tesón Martín, hem consultat l'obra de Marineo en un exemplar cincentista: MARINEUS, L., *Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*, Compluti (Alcalá de Henares), Michaelis de Eguia, 1533. El capítol “De Hispaniae montibus” és als ff. v v - vi v. L'inici del capítol, doncs, que transcrivim és al verso del foli v. D'altra banda, direm que Marineo no va consignar l'Albera al capítol “De Hispaniae montibus”, ni, tampoc, a les pàgines “De provincia Tarraconensi”, ff. xii r - xiii v.

¹⁰ Editem aquesta glossa a partir dels dos manuscrits en què s'ha conservat el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*: el ms. 578 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, datable de mitjan segle XVI, que anomenarem Bu; i el ms. 493 de la Biblioteca de Catalunya, de finals de segle XVII, el qual anomenarem Bc. Per a una informació més exhaustiva sobre aquests dos manuscrits, vegeu l'article esmentat de MIRALLES, E. i TOLDRÀ, M., «La tradició..., op. cit.», pp. 62-64. La glossa dels “Pyrenei montes” va ser transcrita a l'article abans citat de Mariàngela Vilallonga, «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium...*, op.cit.», pp. 280-281. Com que hem fet l'edició crítica per aquest treball, a continuació presentem les variants de Bu i Bc:

[1] Pyrenei Bu : Pirinei scr. Bc ; adhuc em. : aduch scr. Bu Bc ; penitus Bc : poenitus scr. Bu ; excellit Bu : excellit Bc ; separatur Bc : seperatur Bu

[2] crebrius con. : crebius Bu Bc ; stupro Bu : strupo Bc ; uersus Sillii distichorum dispositione Bu ; Nomen Bebrycia Bu : Nomen brebicia Bc ; saeua con. : seu a Bu Bc ; Bebrycis post correctionem Bu

[3] Inter Sed et ut, Dio erasum Bu ; Diodoro Bu : Diodorus Bc ; quod olim Bu : que olim Bc ; conflagrauerunt Bu Bc : conflagra fuerunt a.c. Bu

[4] Cautiliberum con. : cauci librum Bu Bc ; Eliberitanorum Bu Bc : Eliberatanorum a.c. Bc ; Ruscillonensium Bu : Rusillonensium scr. Bc ; Veneris em. : minusculae 'v' Bu Bc ; Dein em. : De in Bu Bc ; quod con. : qui Bu Bc ; Pyrenaeus em. : Pyreneus scr. Bu : Pirineus scr. Bc ; sese em. : se se Bu Bc ; Alberam con. : Albetam Bu Bc

[5] Cerretanis Bu : Ceretanis scr. Bc : Serretanis a.c. Bu ; Ab Herculis usque inhabitantur con. : A Cerretanis populis ipse Bu Bc ; Emporitanos Bu : Empuritanos Bc ; Ilergetes Bu : Ilergetes scr. Bc ; his post montibus Bc, et lit. ante in ; per candidi Bc : per candidi Bu ; elephantibus em. : Alephantibus Bu Bc ; acceptas con. : acceptis Bu Bc

[6] uersus Sillii distichorum dispositione Bu ; facillima con. : facilliam Bu Bc

Nomen Bebrycia duxere a uirgine colles,
Hospitis Alcidae crimen, qui, sorte Laborum
Geryonis peteret cum longa tricorporis arua,
Possessus Baccho, saeua Bebrycis in aula
Lugendam formae sine uirginitate reliquit
Pyrenen”

[3] Sed, ut Diodoro placet (nam ea fabulosa Plynus existimat), dicti sunt quod olim a pastoribus, imposito igne, conflagrauerunt: quo incendio uaria metallorum genera erupisse tradit. Aut, quod uerius existimatur, appellati sunt quia in modum pyrarum eorum cacumina emineant. [4] Horum radices incipiunt finibus Narbonensis Galliae, regionis Sardonum promontorio quod *Pyariam* uocant. Patet frons eius uersus pelagus *Nostrum* in latitudinem circiter passuum millia decem, ubi Cautiliberum oppidum, uulgo *Copliure*, Eliberitanorum olim, et Ruscillonensium, hodie *Perpinianensium*, emporium. Est et in fronte Veneris portus, uulgo *Port uendres*, et Ceruaria promontorium, Galliae finis, unde et Pompei trophea cernuntur. Dein et promontorium aliud ostenditur nautis celebratum quod *Crucianum* appellant, uulgo *Cap de Creus*. Inde digressus Pyrenaeus in sublime sese fastigat, in excelsum iugum exurgens quod, cum niuosum sit, *Alberam* uocant. [5] A Cerretanis populis, Herculis quondam comitibus, et Vasconibus suprema eius inhabitantur. Ipse Emporitanos, Ausetanos, Illergetes, Surdaones, Iaccetanos Cantabrosque relinquens, tandem Larsaonem uersus Oceano se iungit. In his montibus percandidi pauones gignuntur non ingentes, boues elephantibus maiores, ut Graecorum quidam tradidere. Pernas suum qui in his conuallibus nascuntur acceptas fuisse Romae tradidit Strabo. [6] Populi horum montium bellicosissimi sunt, ut canit Silius his uersibus:

“Mox et Pyrenes populi et bellator Iberus,
Prodiga gens animae et properare facillima mortem:
Namque ubi transcendit florentis uiribus annos
Impatiens aevi spernit nouisse senectam
Et fati modus in dextra est. (...)”

La glossa de Tarafa podria ser traduïda al català de la manera com segueix:

PYRENEI. [1] Els Pirineus són unes muntanyes afilerades les quals encara avui dia tenen el privilegi de conservar el seu nom antic, esteses com són des del mar Interior fins el mar Ibèric que els pertany. Tal com diu Estrabó, la banda d'aquestes muntanyes decantada cap a Hispània té una bona diversitat d'arbres, mentre que l'altra, la que està orientada a les Gàl·lies, és totalment pelada. Aquest conjunt supera els altres, i de molt, tant en l'altitud com en la longitud; i separa Hispània de la Gàl·lia. [2] Aquestes muntanyes són anomenades així perquè molt freqüentment són colpides pels llamps; o bé a partir de Pirene, verge bebrícia coneguda allí per la violació que li féu Hèrcules líbic. Sili sembla seguir aquesta versió en els següents versos del llibre tercer de les *Punica*:

“Des dels cimals enlairats, els coberts de núvols, Pirene
mira amplelament els Ibers, ja partits aleshores dels Celtes
i una barrera basteix a aquells grans territoris eterna.
Prenen, adés, aquells colls el nom de la verge bebrícia,
víctima d'hoste en Treballs afanyós que li urgien, Alcides:
ell, que cercava els sembrats de Gerió de tres cossos,
ell, quan de Bacus fou posseït a les sales de Bèbrix,
sense virginitat va deixar la qui un plor mereixia,
ella, Pirene (...)”

[3] Però, tal com sembla a Diodor (ja que Plini considera llegendàries aquestes narracions), foren anomenades d'aquesta manera perquè antigament, produït un foc per uns pastors, varen cremar: diu que d'aquell incendi expulsaren diversos tipus de metalls. O, el que encara és considerat com a més versemblant, foren dites així perquè els seus pics s'alcen com si fossin pires. [4] El peu mateix d'aquestes muntanyes comença en els límits de la Gàl·lia Narbonense, a la regió de Sardona, en un promontori que anomenen *Piària*. La seva superfície s'estén cap al mar *Nostre* al llarg d'uns deu mil passos, on hi ha la població dels Cautilíbers, en vulgar *Colliure*, que antigament havia estat dels Eliberitans, i el mercat dels Roscillonesos, avui dia *Perpinyanesos*. En la seva superfície hi ha també el Port de Venus, en vulgar *Portvendres*, i el promontori de Cervera, límit de la Gàl·lia, des d'on també es

divisen els trofeus de Pompeu. Tot seguit, es mostra també un altre promontori molt celebrat pels navegants, el qual anomenen *Crucianum*, en vulgar *Cap de Creus*. D'ací el Pirineu, allunyant-se una mica, s'allarga en punta cap amunt, enlairant-se en forma d'una carena que, com que és coberta de neu, s'anomena *Albera*. [5] Els pobles Cerretans, companys d'Hèrcules en altre temps, i els Vascons habiten els seus cims. El Pirineu, allunyant-se dels Emporitans, Ausetans, Ilergets, Surdaons, Jacetans i Càntabres, s'uneix finalment a l'Oceà davant de Larso. Tal com han transmès alguns grecs, en aquestes muntanyes s'hi engendren uns paons molt blancs i no pas gaire grossos i uns bous més grans que els elefants. Estrabó ha transmès que els cuixots dels porcs que es crien en aquestes valls eren ben estimats a la ciutat de Roma.

[6] Els pobles d'aquestes muntanyes són d'allò més guerrejadors, tal com canta Sili en els versos que segueixen:

“I els poblats pirinencs i aquell tan bel lícós que era Íber
eren de vida molt rics i a la mort s'afanyaven de pressa:
on s'esdevé que aquells anys juvenils amb gran força els vivien
ells, de l'edat malsoferts, arribar a la vellesa desdenyen
i què viuran els depèn de la dextra (...)”

A [1], com ja hem assenyalat, Francesc Tarafa reelabora un fragment de Lucio Marineo Sícul. Juntament amb les obres en prosa de Jeroni Pau i amb les *Antiquitates* (1498) d'Annio de Viterbo, l'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus* va ser una obra molt utilitzada per Tarafa per elaborar un gran nombre d'entrades del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. Indubtablement, per a la delimitació o descripció dels Pirineus, Marineo i Pau eren molt més útils del que ho podia ser un altre diccionari geogràfic humanístic, el d'Elio Antonio de Nebrija, que, com a norma general, simplement situava o identificava, citant-ne les fonts de vegades, cadascun dels topònims. Al seu *Onomasticon propriorum nominum ex probatissimis auctoribus*, l'humanista castellà va transmetre tan sols una informació que, a banda d'evident, era ja tant a Pau com a Marineo:¹¹

Pyrenei montes dicti, qui diuidunt Galliam et Hispaniam.

Pyrene mons est idem qui Pyreneus.

A [2] i a [3], coincidint amb els possibles ètims de “Pyrenei”, Tarafa enllaça ja amb la glossa “Pyrenaei” del *De fluminibus et montibus Hispaniarum* de Jeroni Pau, que no abandonarà fins al final, de manera que és capaç de transmetre fins a quatre possibilitats etimològiques diferents, siguin de la mitologia, siguin de tradició popular:¹² la que deriva el nom dels llamps que cauen sobre els seus cims; la que el fa derivar de Pirene, la filla de Bèbrix, que fou violada en aquestes muntanyes per Hèrcules líbic; la que deriva d'un foc que hi provocaren uns pastors; i, «quod uerius existimatur», la que fa derivar-lo de la paraula

¹¹ Transcrivim el text de Nebrija a partir d'una edició cinccentista del seu *Onomasticon*: NEBRIJA, A., *Onomasticon propriorum nominum ex probatissimis Graecae et Latinae linguae auctoribus locupletatum*, dins NEBRIJA, A., *Lexicon seu Dictionarium ex latino sermone in Cathalanum et Castellanium*, Barcinonae, apud Antonium Oliver, 1585. Les referències als “Pyrenei montes” i al “Pyrene mons” són al f. 79 r. D'altra banda, direm també que aquest *Onomasticon* no inclou cap entrada per a l'Albera, ni tan sols a l'apartat dedicat a les *Vulgares appellationes*.

grega “pyr”, que significa *pira*, *foguera*: els pics dels Pirineus semblen pics, fogueres, i d'ací, a partir del mot grec *pyr*, s'hauria originat el topònim *Pirineu*. En relació amb les etimologies transmeses per Jeroni Pau, han de ser considerades almenys dues lleugeres variants de Tarafa: d'una banda, en la violació de Pirene, on Pau havia escrit *Hercule Tarafa* posa *Hercule lybico*, la qual cosa li permet relacionar el topònim “Pyrenei” amb l'onzè rei de les Hispànies a què s'havia referit a la seva obra historiogràfica *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*;¹² mentre que, de l'altra, en l'aclariment «quod uerius existimatur», cal notar que Tarafa utilitza una forma passiva, «existimatur», és *considerat*, allà on Jeroni Pau havia escrit «puto», és a dir, *considero*. Tarafa, malgrat no citar-lo en cap moment, és aquí un clar transmissor de l'obra de Jeroni Pau, en aquest cas de la glossa “Pyrenaei”. L'humanista català quatrecentista per excel·lència va transmetre alguna d'aquestes etimologies a partir d'un diccionari geogràfic llatí creat a mitjan segle XIV per l'humanista italià Giovanni Boccaccio, el *De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus, et de nominibus maris*. De l'entrada que Boccaccio dedicà al “Pirineus mons”, Pau va transmetre'n també la informació d'uns bous molt grans, tot i que, com veurem més endavant, va exagerar-ne sensiblement la notícia.

A [4], partint altra vegada de Jeroni Pau, el nostre humanista va consignar algunes poblacions i caps de l'espai geogràfic dels Pirineus.¹⁴ En relació, però, amb el seu amic literari i predecessor, Tarafa afegí les denominacions en vulgar dels topònims que Pau havia escrit tan sols en llatí. Així, als Pirineus hi havia la regió de Sardona, el promontori de Piària, Colliure (els antics Cautiliberi que havien estat els Eliberitans en l'antigor), els Perpinyanesos (els antics Ruscillonenses), Portvendres, que es deia així perquè havia estat el *Port de Venus* (Portus Veneris), el promontori de Cervera i el Cap de Creus (en llatí, *Crucianum*). Amb l'afegit de les designacions en vulgar, Tarafa apropiava el saber dels *studia humanitatis* a les necessitats lingüístiques i culturals de mitjan segle XVI, i ho feia amb uns aclariments que no feien nosa, que no destorbaven la lectura del text. Tot seguit, dues notícies més que ens són d'interès: que del promontori de Cervera es divisaven els trofeus de Pompeu, els *Pompei trophea*, i l'aparició de la serra de l'Albera, dita així *cum niuosum sit*, és a dir, perquè és coberta de neu. Tarafa, doncs, partint de Pau, va transmetre, jugant amb l'adjectiu llatí *albus*, blanc, que l'Albera era dita així perquè estava sovint coberta de neu. Coneixent la manera com treballava Tarafa, és estrany que, arribat a aquest punt, no creés una nova entrada “Albera” partint tan sols de la informació de la glossa “Pyrenei”. N'hi hagués hagut prou referint que era un *iugum* emplaçat als *Pyrenaeis montibus* de la *regionis Gottalaniae* denominat així *cum*

¹² Per a la identificació de les fonts grecolatines que són en l'origen de la glossa de Pau, *vid.* VILALLONGA, M., *Jeroni Pau. Obres...*, *op. cit.*, vol. I, p. 249, n. 88.

¹³ *Vid.* FERRER, D., *El De origine del Dictionarium: vint-i-cinc reis fundacionals...*, *op. cit.*, pp. 30, 41 i 127-137.

¹⁴ El *Dictionarium* tarafià, evidentment, conté una glossa específica, singular, per a molts pobles, regions, ciutats i viles, rius i promontoris. A l'article que hem citat de Mariàngela Vilallonga, «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium...*, *op. cit.*, pp. 271-272, n'hi ha un llistat exhaustiu. A l'extens annex, pp. 275-285, la professora va transcriure-hi bona part de tots aquests topònims del *Dictionarium*.

niuosum sit. L'atzar o el simple oblit, úniques causes d'aquesta absència. No foren poques, certament, les vegades en què Tarafa va crear noves entrades repetint fragments literals de glosses majors.

A [5], el nostre humanista enumera tot un seguit de pobles d'est a oest fins al mar Cantàbric, que, en aquest cas, és identificat amb l'*Oceanum mare*,¹⁵ la manera que tenien en l'antigor i en l'època del Renaixement per esmentar l'Atlàntic. En aquest punt, Tarafa, partint, és clar, de Jeroni Pau, ens diu que els Pirineus desemboquen a un promontori anomenat “Larso” que no s'atreu a identificar en vulgar, segurament perquè caldria esmenar “Larso” per “Oiaso”, on els Pirineus anaven a morir. Si corregíssim, però, el text transmès, traïríem allò que Tarafa, enganyat pel text de Pau, va creure saber sobre un pretès promontori hispànic, ja que acabà fins i tot creant una entrada “Larso” al seu *Dictionarium* en què deia «Larso, ut Hieronimus Paulus barcinonensis scribit, promontorium est Galliciae prouinciae apud Vascones, in Pyrenaeis montibus, in Oceano Cantabrico». A partir de la redacció d'algunes entrades que, com els “Pyrenei”, són molt riques de contingut, Tarafa creava noves entrades per al seu exhaustiu diccionari geogràfic, i en aquest cas en féu prou amb l'autoritat de Pau per crear-ne una de més, encara que fos inconeguda per qualsevol altra de les fonts que podia consultar. Esmenant l'errada traïríem allò que Tarafa va creure saber. Sí que afegim — corregint, doncs, els manuscrits— el fragment de Pau que Tarafa va oblidar-se de copiar, probablement quan creà la breu glossa “Larso” enmig de la redacció dels “Pyrenei”. Seguidament a la delimitació geogràfica dels Pirineus i a l'enumeració dels molts pobles que hi habitaren, el canonge barceloní ens dóna notícia d'uns paons molt blancs que s'hi criaven, d'uns bous que, ens diu, eren més grans que els elefants¹⁶ i, citant l'autoritat d'Estrabó, es complau a transmetre que els cuixots de porc del Pirineu eren molt apreciats a la ciutat de Roma. Tarafa continuava servint-se de la glossa “Pyrenaei” de Jeroni Pau, que, en aquest lloc concret, va deformar i exagerar en favor de la cultura peninsular una informació que amb tota probabilitat havia pres de Boccaccio. L'Italià, a l'entrada “Pireneus” del seu *De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus, et de nominibus maris* havia escrit en lletres llatines que «En el Pirineu hi neixen uns bous salvatges majors que la resta d'animals, exceptuant-ne els elefants»:¹⁷

¹⁵ Tarafa sol anomenar l'Atlàntic com a *Oceanum mare* i, en menys quantitat, *Atlanticum mare*. D'altra banda, en ben poques ocasions sol citar distingidament el mar Cantàbric: en aquests casos, és *Oceanum Cantabricum*.

¹⁶ Sobre els animals meravellosos d'Hispania i els fets prodigiosos difícils de creure, *vid.* GARCÍA Y BELLIDO, A., *Veinticinco estampas de la España antigua*, cap. XXII, «Casos y cosas de la España antigua (bulos de hace dos mil años)», Madrid, Espasa-Calpe, Col. Austral, 1991, pp. 204-217. L'historiador, però, que partia únicament de les fonts clàssiques grecollatines, no hi cita ni els paons blancs ni, tampoc, els bous de mida extraordinària.

¹⁷ Transcrivim el text boccaccesc a partir d'un incunable de finals del segle XV: BOCCACCIO, G., *Genealogiae ac De montibus et syluis, de fontibus, lacubus et fluminibus ac etiam de stagnis et paludibus, necnon et de maribus seu diuersis maris nominibus*, Venetiis, Bonetum Locatellum, 1494. Fa uns anys el diccionari geogràfic de Boccaccio va ser traduït a l'italià: BOCCACCIO, G., *Dizionario geografico (De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus, et de nominibus maris)* (trad. LIBURNIO, N.), Torí, Fògola, 1978. L'estudi de Manlio Pastore *Tradizione medievale e gusto umanistico nel “De montibus” del Boccaccio*, Pàdua, Cedam-Casa Editrice Dott. Antonio Milani-Università di Padova, 1963, ha d'ajudar-nos a entendre el context literari en què fou escrita l'obra de l'italià.

Pireneus mons est ingens, diuidens Hispaniam a gallis, sic dictus eo quod fulminibus feriat saepe. Nam pyr graece latine dicitur ignis. In eo quippe nascuntur boues agrestes maiores animalibus caeteris exceptis elephantibus, et uti graece uocantur.

A Jeroni Pau, però, va interessar-li fer un pas més enllà, de manera que va convertir en més grans els bous o, com a mínim, en més petits els elefants: «En aquestes muntanyes es crien paons molt blancs i no gaire grossos, bous més alts que elefants, segons que han transmès alguns dels grecs».¹⁸ Fos com fos, Jeroni Pau va ser el vertader introductor dels *studia humanitatis* a les terres catalanes: allò que ell va escriure al darrer quart del segle XV, tant si era fidel a les fonts com si n'alterava *mutatis mutandis* allò que volia alterar-ne, va marcar indefectiblement les lletres llatines del segle XVI. Francesc Tarafa n'és un cas evidentíssim: a banda del suc que va treure de les *Antiquitates* (1498) d'Annio de Viterbo i del *De rebus Hispaniae memorabilibus* (1530) de Lucio Marineo, la totalitat de les obres de Pau¹⁹ va ser decisiva per a l'elaboració d'un diccionari geogràfic llatí com el seu. Allò que Pau va escriure anà a raure als textos de Tarafa, primer al *Dictionarium* i, més tard, a la *Chrònica de Catalunya*. Tant si el citava com si no, Pau era tot ell a les obres de Tarafa.

A l'acabament del text dels “Pyrenei”, a [6], Tarafa deixa la mà de Pau i aporta el seu gra de sorra a una glossa que, en conjunt, havia d'acabar essent de les millors del *Dictionarium*. Sense que sapiguem encara quina edició de Sili Itàlic consultava, el canonge barceloní va afegir uns hexàmetres de Sili Itàlic per reforçar la idea que “populi horum montium bellicosissimi sunt”; és a dir, que els pobles dels Pirineus eren d'allò més guerrejadors. L'operació de Tarafa, si no ve condicionada pel fet que consultava una edició certament diversa de les edicions crítiques que tenim en els nostres dies, és, si més no, ben curiosa: del llibre I de les *Punica*, va copiar-ne el vers 190, que va enllaçar amb els versos 225-228 del mateix llibre primer, i va crear-ne una seqüència narrativa. Coneixia tan bé Tarafa l'obra de Sili Itàlic com per jugar d'aquesta manera amb els seus versos per, finalment, acabar creant un fragment com el creat? Avui per avui no podem respondre a aquesta pregunta però, en tot cas, sí estem en condicions d'assegurar que el poeta èpic d'origen hispànic era dels preferits —si no el preferit— del nostre humanista.

Com a final d'aquest nostre treball que ha volgut mostrar la manera com Francesc Tarafa, partint de Jeroni Pau, coneixia les muntanyes dels Pirineus i, dins d'aquests Pirineus, l'Albera *niuosa*, afegirem la traducció adaptada o adaptació traduïda que va fer el mateix Francesc Tarafa per a l'obra *Chrònica de Catalunya*.²⁰ En un moment donat, el canonge

¹⁸ La traducció catalana de Jeroni Pau és de Mariàngela Vilallonga: VILALLONGA, M., *Jeroni Pau. Obres, op. cit.*, vol I, p. 251.

¹⁹ Llevat de l'obra poètica de creació.

²⁰ L'any 1995 Margarida Campos va treballar aquesta obra com a tesi de llicenciatura, sota la direcció de la professora Eulàlia Duran: CAMPOS, M., *Primera part de la «Chrònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya» de Francesc Tarafa. Les seves fonts*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995 [Tesi de llicenciatura inèdita]. *Vid.* també MIRALLES, E. i TOLDRÀ, M., «La tradició...», *op. cit.*, pp. 50, 64-65.

barceloní va sentir la necessitat de traduir al català la seva obra històrica *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*. Va ser l'origen de la *Chrònica de Catalunya*, que incorporà, també traduïts a la llengua vernacle catalana, alguns fragments del *Dictionarium*. Va ser al final del capítol dedicat als *Phoenices*, els Fenicis, on l'humanista cinccentista traduí al català bona part de la glossa “Pyrenei” del *Dictionarium*, a la qual afegí algunes possibles etimologies que ni Pau ni ell mateix havien escrit a les obres llatines respectives. La traducció, molt propera a la llengua llatina, properíssima, feia així:²¹

De la denominatió de dits monts Pyrineus y terminis de aquells, se ha de notar que són algunes oppinions, scriu Diodoro, segons és estat de sobre mencionat, que seria lo nom de dites muntanyes pyrineas la conflagratió de aquelles feta per dits pastors. Són de longitut y grandesa quant sien altres en lo món, per ço que del mar Mediterràneo fins a l'Oçeano discorren dividint la Spanya a de la Gàl·lia per tres milia stadis, en los quals, com sien de espesos boscatges y silves, en special a la part de Spanya, fonch feta la conflagratió de aquells. An volgut alguns scriure, en special los grechs, ésser la lur dirivatió de Pyreno, companyó de Hèrcules grech, com Plyni en sa *Natural història* narra. Altres de Pyrena Bebrícia verge, per Hèrcules Lybico en dites muntanyes strupada, segons a volgut Sillio Itàlico, scrivint les guerres dels carthaginesos y romans ab diversos metres, que com a cosa fabulosa aquestes dues oppinions per molts són stades tingudes y reputades. Altres que sovint per los lamps són dites muntanyes ferides y perculdides, que la altària de aquelles y penetrar a la regió freda ne dóna la causa. Altres que essent les sumitats de aquelles en forma del fruyt de la pera seria la dirivatió del nom de dites muntanyes. Tota via se té per més certa y averiguada la oppinió de la conflagratió.

La regió és contigua en aquells, en special la que al present y en nostres temporades se anomena Rosselló, situada en lo mig de dos brassos de dits monts Pyrineus. A dirivatió de dit incendi e conflagratió pròpiament se deuria anomenar Pyrepiniana, ço és principi e origo de la conflagratió de dites muntanyes, com en dita regió dits pastors comensaren de posar lo foch y fer lo incendi. E lo origo e principi del nom de la vila de Perpinyà seria pròpiament la sua dirivatió de dits munts Pyrineus, sive de l'incendi e conflagratió de aquell[s]. De dita vila e població de Perpinyà, en sos números y temporades dels actes memorables que en sa regió se són seguits, en lo discurs de la present chrònica e història se farà complida nerratió.

L'Albera *niuosa* no va ser esmentada en aquest capítol sobre els Fenicis, ni tampoc a cap de les altres pàgines de la *Chrònica de Catalunya*. L'Albera, doncs, hauríem d'anar-la a cercar a la glossa “Pyrenaei” de Jeroni Pau, a la glossa “Pyrenei” de Francesc Tarafa.

²¹ Prenem aquest fragment de la tesi de llicenciatura de Margarida Campos, *Primera part de la «Chrònica...», op. cit.*, vol. II, p. 427.